

ARTYKUŁY

KAMILA BURGS
studentka II roku Historii

KALENDARZ EGIPSKI¹

Człowiek od zarania dziejów próbuje podporządkować sobie dwie płaszczyzny swojego funkcjonowania, a mianowicie przestrzeń i czas. Jednak próby organizowania przestrzeni wielokrotnie w historii kończyły się konfliktami. Osiągnięcia cywilizacyjne pozwoliły nam na uporządkowanie czasu. Człowiek dostrzegł, że zmieniają się pory roku i zrozumiał, że zmianami tymi rządzi pewna prawidłowość.

W starożytnym Egipcie ludność powiązywała rytm czasu z życiem gospodarczym kraju, zależnego od Nilu. Starożytni Egipcjanie byli z pewnością pierwszymi w dziejach ludźmi, którzy stworzyli racjonalny kalendarz² słoneczny. Rok egipski składał się z 365 dni podzielonych na 12 trzydziestodniowych miesięcy³. Natomiast każdy miesiąc dzielił się na trzy tygodnie po 10 dni⁴. Cztery miesiące składały się na jedną z trzech pór uwarunkowanych zachowaniem się Nilu.

---

¹ Praca semestralna z Historii Starożytnej napisana pod kierunkiem dr Katarzyny Maksymiuk.

² Słowo Kalendarz pochodzi z łac. Calendarium, oznacza księgi dłużnicze bankierów rzymskich, a wywodzi się od Calendae, gdyż w Kalendy płacono odsetki; *Mała Encyklopedia kultury antycznej*, pr. zb. pod red. Z. Piszczaka, Warszawa 1966, s. 360.

³ J. E. Manchet, *Starożytny Egipt – jego kultura i cywilizacja*, Wrocław 1976, s. 133; J. M. Roberts, *Pierwsi ludzie, pierwsze cywilizacje*, t. I, Łódź 1986, s. 10; T. Kiesielski, *Z dziejów świata*, Warszawa 1997, s. 20; G. Rachet, *Słownik Cywilizacji egipskiej*, Katowice 1995, s. 147; J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 121-122; A. Opolski, *Kalendarze i jego dzieje*, Wrocław 1948, s. 8.

⁴ P. Johnson, *Cywilizacja starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997, s. 114.

Tabela. Kalendarz egipski i daty astronomicznie pewne⁵

 Achet (Axt) (pora wylewu) Jesień	Thot		19 Lip - 17 Sie
	Paophi		18 Sie - 16 Wrz
	Athyr		17 Wrz - 16 Paz
	Choiak		17 Paz - 15 Lis
 Peret (prt) (pora wzrastania) zima	Tybi		16 Lis - 15 Gru
	Mechir		16 Gru - 14 Sty
	Phamenot		15 Sty - 13 Lut
	Pharmuti		14 Lut - 15 Mar
 Szemu (Smw) (pora żniw) lato	Pachons		16 Mar - 14 Kwi
	Pauni		15 Kwi - 14 Maj
	Epiphi		15 Maj - 13 Cze
	Mesore		14 Cze - 13 Lip
Dni Epagomenalne	dzień 1-szy	urodziny Ozyrysa	14 lip
	dzień 2-gi	urodziny Horusa	15 lip
	dzień 3-ci	urodziny Setha	16 lip
	dzień 4-ty	urodziny Izidy	17 lip
	dzień 5-ty	urodziny Neftydy	18 lip

Dzień w Egipcie rozpoczynał się wraz ze wschodem Słońca, a miesiąc wraz ze zniknięciem ostatniego nowiu Księżyca. Doba liczyła 24 godziny, z czego 12 godzin stanowiła noc i 12 dzień⁶. Godziny dnia zwano „godzinami słońca”, godziny nocne określano jako „godziny ciemności”. Długość godzin nie była jednak przypuszczalnie jednakowa, ale ściśle uzależniona od pór roku⁷. Kapłani nadawali godzinom odpow-

⁵ http://www.narmer.pl/main/kalend_pl.htm (28 listopad 2006).

⁶ *Kalendarze, Historia świata – Encyklopedia*, t. II, Warszawa 1992, s. 180; *Kalendarz, [w:] Encyklopedia szkolna Historia*, pr. zb. pod red. J. Łoskot, Warszawa 1993, s. 203.

⁷ G. Ratchet, op. cit., s. 120.

wiednie nazwy, np. świetliska to pierwsza godzina dnia, inne znów były złożone jak chociażby godzina 12 w nocy, określana jako „ta która ogląda piękno Re”⁸. Dwanaście godzin nocy stanowiło też dwanaście obszarów świata podziemnego, które przemierzał Re w trakcie swej nocnej wędrówki⁹.

W Epoce Późnej, każdy z miesięcy w ramach odpowiednich pór roku otrzymał właściwą nazwę: Toth¹⁰, Paofi, Atyr i Coiak w pierwszej porze wylewu; Tybi, Meszir, Fameonot i Farmuti w porze kiełkowania; Pachonos, Paini, Epifi i Messori dla trzeciej pory czyli lata¹¹.

Wylew Nilu rozpoczynał się wraz z pojawieniem się tuż przed wschodem słońca niewidocznej przez długi okres gwiazdy Sopted (z gr. Syriusz)¹². Egipcjanie nie omieszkali skojarzyć tych dwóch zjawisk. Przypisywali oni wylewy rzeki Izm Izydy¹³. Gwiazda uchodziła za objawienie się bogini. Uczyniono ją patronką roku. Dzień, w którym ta gwiazda wschodziła, uznano za pierwszy dzień roku¹⁴. Heliakalny

---

⁸ Re – bóg słońca z głową sokoła, występował już w Starym Państwie jako Re-Horachte, poranny aspekt tego bóstwa. Jego najważniejszym ośrodkiem religijnym był Heliopolis. Wywierającym największe wrażenie symbolem kultu tego boga są obeliski, których pozłacane wierzchołki uważano za siedzibę boga słońca. Najsłynniejszą świątynią Re-Horachte, zbudowaną za panowania Ramzesa II jest Abu-Simbel; *Egipt – Świat Faraonów*, pr. zb. pod red. R. Schluz, M. Seidel, Konemann 2004, s. 523; J. Lipińska, M. Marciniak, *Mitologia starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977, s. 188-210; K. Myśliwiec, *Święte znaki Egiptu*, Warszawa 1990, s. 244; J. Baines, *Egipt – Wielkie kultury świata*, Warszawa 1995, s. 212-214; W. Bieguński, *Religie Wschodu i dawnej Europy*, Warszawa 1981, s. 101-102; G. Rachet, op. cit., s. 295.

⁹ G. Rachet, op. cit., s. 295.

¹⁰ Toth – był bogiem wiedzy i mądrości, przedstawiany jako sekretarz Ozyrysa podczas osądzania zmarłych w Sali psychostasis (ważenia serc). Przypisuje mu się również autorstwo Księgi Umarłych; A. Russo Pavan, *Tajemna wiedza Egiptu*, Łódź 2002, s. 69; Toth uchodził również za tego, który stworzył wszystkie języki, sankcjonując w ten sposób obce obyczaje i kulturę; P. Johnson, op. cit., s. 83; E. O. James, *Starożytni Bogowie*, Warszawa 1970, s. 203-205; Toth był odpowiedzialny za kalendarz i rachuby czasu w Egipcie; R. Schluz, M. Seidel, op. cit., s. 523.

¹¹ G. Rachet, op. cit., s. 147-148.

¹² M. Larousse, op. cit., s. 180.

¹³ Izyda – żona i siostra Ozyrysa, lokalna bogini miłości i nieba, opiekunka władzy królewskiej magii czarów, później utożsamiana z Hathor, Bastet; *Starożytny Egipt*, pr. zb. pod red. A. Szczudłowska, Warszawa 1976, s. 144; E. Hallam, *Bogowie i boginie*, Warszawa 1999, s. 139-141; E. O. James, op. cit., s. 164-170; G. Rachet, op. cit., s. 142; K. Myśliwiec, op. cit., s. 242.

¹⁴ P. Montet, *Życie codzienne w Egipcie w epoce Ramzessydów*, Warszawa 1964, s. 32.

wschód Syriusza ma miejsce 19 lipca w kalendarzu juliańskim, według zaś kalendarza gregoriańskiego około miesiąca wcześniej¹⁵.

Stosowano także drugi kalendarz zwany cywilnym od 2937 r. p.n.e.¹⁶. Opierał się on głównie na regularności wylewu Nilu, a także na okresach panowania królów. Podzielony był również na 12 miesięcy, liczących na przemian 29 i 30 dni. Tak więc kolejne dwa miesiące miały razem 59 dni, ale co 5 lat wydłużano rok, przez co ostatnie dwa miesiące liczyły łącznie 60 dni.

Ponadto używano trzeciego kalendarza, ściśle związanego z cywilnym i mającego zastosowanie głównie dla świąt i uroczystości kulturalnych. Mowa o kalendarzu księżycowym, który był o 5 dni krótszy od słonecznego. Składał się z 12 miesięcy, po 30 dni każdy. Dni miesiąca podzielone były na trzy dekady, z których każda pozostawała pod opieką innego bóstwa. Aby wyrównać różnicę pomiędzy kalendarzem księżycowym, a słonecznym, co dwa lata dodawano jedną trzydziestą siódmą dekady¹⁷. W późnym okresie Egipcjanie doszli do ulepszenia kalendarza księżycowego, dodając co roku 5 dni dodatkowych, które Grecy nazwali dniami epagomenalnymi¹⁸. Według legendy dodano te dni, aby brzemienna Nut¹⁹ mogła urodzić swe dzieci²⁰. Nazwano je kolejno: Ozyrys²¹, Horus²², Set²³, Izyda i Neftyda²⁴. Te ostatnie pięć dni starego roku i dzień

¹⁵ N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004, s. 60; G. Rachet, op. cit., s. 148; A. Niwiński, *Bóstwa, kultury i rytuały starożytnego Egiptu*, Warszawa 1993, s. 202.

¹⁶ K. Michałowski, *Nie tylko piramidy... Sztuka dawnego Egiptu*, Warszawa 1975, s. 63.

¹⁷ Ibidem, s. 63.

¹⁸ E. G. Richards, *Odmierzanie czasu. Najdawniejsze kalendarze w dziejach świata*, Warszawa 1999, s. 146.

¹⁹ Nut – według pierwotnych koncepcji kosmologicznych Nut (niebo) poślubiła Geba (ziemię) i wydała na świat Re (słońce), była przedstawiana jako kobieta o wygiętym w łuk korpusie, z rękami w stronę zachodu i nogami skierowanymi na wschód; G. Rachet, op. cit., s. 243; N. Grimal, op. cit., s. 52; E. O. James, op. cit., s. 201; K. Myśliwiec, op. cit., s. 243.

²⁰ A. Dembska, *Kultura Starożytnego Egiptu – Słownik*, Warszawa 1995, s. 58.

²¹ W Enneadzie z Heliopolis Ozyrys był synem boga ziemi Geba i bogini nieba Nut, a zatem bratem Izydy, Seta i Neftydy. Ozyrys władał światem zmarłych i był bogiem roślinności; A. Russo Pavan, op. cit., s. 60; A. Niwiński, *Mity i symbole religijne starożytnego Egiptu*, Warszawa 1984, s. 97-99; B. Brier, *Mumie egipskie – odkrywanie tajemnic pewnej starożytnej sztuki*, Warszawa 1999, s. 15-17; M. Oliphant, *Antyczny świat, Wielkie cywilizacje przeszłości*, Warszawa 1993, s. 44; *Religie Świata – Encyklopedia PWN*, Warszawa 2006, s. 255-256; N. Grimal, op. cit., s. 52; K. Myśliwiec, op. cit., s. 244.

²² Horus jest bóstwem bardzo starego pochodzenia o wyglądzie sokoła z rozpostartymi skrzydłami. W sadzie ozyrińskiej odnajdujemy Horusa, syna Izydy, poczętego przez boginię przy współudziale Totha. Po śmierci Ozyrysa i po osiągnięciu dojrzałości Horus

Nowego Roku były dniami wolnymi od pracy Egipcie²⁵. Nazwy miesięcy pochodzące od nazw ważniejszych świąt również wprowadzono w okresie późnym, a w okresie farańskim miesiące numerowano²⁶.

Rok słoneczny był o sześć godzin dłuższy od roku gwiazdowego, co 4 lata różnica wzrasta o jeden dzień, a po 1460 latach wynosiła by cały rok²⁷. Dlatego podjęto próby synchronizowania tego kalendarza z księżycowym. W XVIII stuleciu p.n.e., taką próbę podjął Salitis, władca azjatyckiego pochodzenia z ludu Hysoksów²⁸, który najechał Egipt. Wprowadzono również zasadę dodawania co 4 lata dnia dodatkowego dla wyrównania kalendarza z cyklem słonecznym. Jednak po wyparciu Hyksosów z Egiptu zaniechano używania zreformowanego kalendarza²⁹. Ostatecznie dopiero Ptolemeusz III Euergetes³⁰ dekretem ogłoszonym w 238 r. p.n.e. postanowił, że co 4 lata należy dodać dodatkowy dzień³¹. Dekret ten został wprowadzony dopiero za czasów Oktawiana Augusta³² w 30 r. p.n.e. Rok egipski zaczął się 29 sierpnia³³.

---

pomścił ojca w straszliwej walce ze swoim wujem i zabójcą ojca Setem; A. Russo Pavan, op. cit., s. 52; J. Cerny, *Religia starożytnych Egipcjan*, Warszawa 1972, s. 71-88; W. Bieguński, op. cit., s. 92.

²³ Set – brat Ozyrysa, Izidy, Neftydy. Zazdrosny o brata zaplanował i dokonał bratobójstwa. Wróg światła, słońca i nieba, które próbował zaciemnić przez burze, grad i ulewy, pan grzmotów i zaćmień Słońca, podczas walki wyrwał Horusowi oczy; E. Hallam, op. cit., s. 81; A. Russo Pavan, op. cit., s. 59; H. Ringgren, A. V. Strom, *Religie w przeszłości i w dobie współczesnej*, Sztokholm 1968, s. 78.

²⁴ Neftyda – żona Seta i matka Anubisa. Opuściła męża kiedy ten dopuścił się bratobójstwa i pomagała Izydzie w poszukiwaniu ciała Ozyrysa oraz w balsamowaniu jego zwłok; A. Russo Pavan, op. cit., s. 58; E. O. James, op. cit., s. 198; B. Orłowski, *Na tropach faraonów*, Warszawa 1976, s. 125-130; H. Ringgren, A. V. Strom, op. cit., s. 78; G. Rachet, op. cit., s. 237; J. E. Manchip White, op. cit., s. 38.

²⁵ K. A. Kitchen, *Ramzes Wielki i jego czasy*, Warszawa 2002, s. 176.

²⁶ Z. Zwoźniak, *Kalendarze*, Warszawa 1981, s. 13-17.

²⁷ A. Dembska, op. cit., s. 85.

²⁸ Hyksosi (z gr. władcy obcych Krain) – królowie pochodzenia azjatyckiego, którzy panowali w Egipcie prawie sto lat jako obca XV dynastia (ok. 1648-1550 r. p.n.e.); R. Schluz, op. cit., s. 514.

²⁹ Ptolemeusz III Euergetes (246-221 r. p.n.e.) – władca z dynastii Ptolemeuszy, zdolny żołnierz, za którego panowania wybuchł straszliwy głód; J. E. Manchip White, op. cit., s. 194; B. Kwiatkowski, *Poczet Faraonów, Życie, legenda, odkrycia*, Warszawa 2002, s. 834-840.

³⁰ E. Giglewicz, *Kalendarz egipski*, [w:] *Kalendarze*, t. II, Lublin 2003, s. 20.

³¹ M. Larousse, op. cit., s. 180.

³² Oktawian August – był przybrany synem Cezara i pierwszym cesarzem w latach 27 r. p.n.e. – 14 r. n.e. Jego rządy położyły kres wielowiekowej tradycji kierowania sprawami państwa przez stosunkowo nieliczną „klasę” polityków, J. M. Roberts, op. cit., s.

Pokolenia astronomów, którzy prowadzili drobiazgowo zapisy, zaobserwowały, że trzy zjawiska takie jak: wschód słońca i gwiazdy Syriusz oraz początek wylewu, występują jednocześnie tylko jeden raz na 1460 lat. Ten ogromny okres, bezcenny w astronomicznych i kalendarzowych rachubach, stanowił tzw. cykl sotyczny³⁴. Ów cykl 1461 lat, zwany okresem sotisowym, wprowadził do swych rozważań Eduard Meyer (na początku naszego wieku), aby odtworzyć moment wprowadzenia kalendarza³⁵. Wiemy ze źródeł pisanych, że zbieżność taka miała miejsce w roku 139 n.e., obliczono więc, iż podobne zjawisko wystąpiło w latach 1317 p.n.e. (początek XIX dynastii)³⁶ i 2773 p.n.e.³⁷ (koniec epoki tynickiej początek Starego Państwa)³⁸ i wreszcie w 4244 r. p.n.e. Teksty Piramid³⁹ pozwalają wnioskować, że w 2783 r. kalendarz był już skonstruowany⁴⁰.

Rachuby lat nigdy nie prowadzono według ciągłego systemu. W czasach pierwszych dynastii liczono lata od różnych pamiętnych wydarzeń. Za V i VI dynastii takim ewenementem służącym za podstawę rachuby lat, były powszechne spisy pogłowia bydła. Dopiero w okresie Nowego Państwa wszedł na stałe w użycie system liczenia lat, od mo-

---

307; M. Jaczynowska, A. Mączakowa, W. Tyloch, *Historia Starożytna*, Warszawa 1974, s. 650-654, 661-663, 672-674.

³³ M. Larousse, op. cit., s. 181.

³⁴ J. E. Manchip White, op. cit., s. 134.

³⁵ G. Rchet, op. cit., s. 148.

³⁶ Panowanie XIX dynastii przypada na lata (ok. 1320-1200 r. p.n.e.) doszedł ród arystokratyczny z Tanis, który w szybkim czasie odtworzył międzynarodową potęgę imperium, pierwszym faraonem tej dynastii był Ramzes I, jego następcy Seti I oraz Ramzes II starali się przywrócić władzę Egiptu w Azji; M. Jaczynowska, A. Mączakowa, W. Tyloch, op. cit., s. 97; T. Kiesielski, op. cit., s. 24.

³⁷ K. Myśliwiec, op. cit., s. 251.

³⁸ Stare Państwo – przypada na panowanie od III-VI dynastii czyli okres od (ok. 3100-2675 p.n.e.); M. Jaczynowska, A. Mączakowa, W. Tyloch, op. cit. s. 85-87; *Mocarstwa Świata*, t. I, Warszawa 1998, s. 25-34; *Cywilizacje Starożytne*, pr. zb. pod red. A Cottarella, Łódź 1990, s. 21-22; M. Krzywda-Pogorzelski, *Historia Starożytna*, Warszawa 2002, s. 37-38; F. Daumas, *Od Namera do Kleopatry*, Warszawa 1973, s. 424; B. Orłowski, op. cit., s. 278; T. Kiesielski, op. cit., s. 20; M. Żmudziński, *Świat starożytny i jego cuda*, Wrocław 2003, s. 22.

³⁹ Teksty Piramid – są źródłem wiedzy o religii egipskiej w formie modlitwy (III tysiąclecie) jest to zbiór sentencji rytualnych, które wywodzą się bądź to z bardzo dawnej tradycji, bądź też powstały pod wpływem późniejszych wyobrażeń religijnych. Po raz pierwszy umieszczono te napisy na ścianach piramidy króla Wenisa Ostatniego przedstawiciela V dynastii (poł. XXIV w. p.n.e.); P. Johnson, op. cit., s. 31-42; A. Niwiński, op. cit., s. 58-60, 209-211.

⁴⁰ G. Rchet, op. cit., s. 147.

mentu objęcia władzy przez panującego króla. Np. ⁴¹ oznaczał rok pierwszy króla Górnego i Dolnego Egiptu Menmaatre. Lata panowania i lata kalendarzowe nie pokrywały się. Drugi rok panowania rozpoczynał się od rocznicy koronacji, a nie od dnia Nowego Roku. Dokładna data zawierała rok panowania Faraona, miesiąc określonej pory roku (numerowany od 1 do 4) i kolejny dzień miesiąca⁴².

W okresie panowania Ramzesa II⁴³ spisano na papirusie Kalendarz dni szczęśliwych i nieszczęśliwych, wraz ze szczegółowym wyjaśnieniem mitologicznym np. 26 Thot (6 października) – to dzień dla Egipcjan bardzo nieszczęśliwy, bo w tym dniu walczył Horus z Setem, 6 Raophi (16 października) to natomiast dzień bardzo szczęśliwy, ponieważ to dzień święta Boga Re. Bogowie i rodziny są spokojne w obecności boga⁴⁴.

Kalendarz słoneczny był znacznie doskonalszy, niż kalendarz księżycowy, toteż stał się najwybitniejszym i najznakomitszym darem przekazanym przez dawny Egipt w spuściznie cywilizacyjnej świata.

⁴¹ http://www.narmer.pl/main/kalend_pl.htm.

⁴² K. Myśliwiec, op. cit., s. 252.

⁴³ Ramzes II (ok. 1304-1237 r. p.n.e.) – syn Setiego I i królowej Tui. Władca pochodzący z XIX dynastii. Miał ok. 96 synów, 60 córek. Uznawany za jednego z najwybitniejszych faraonów; E. Drioton. *Egipt faraonów*, Warszawa 1970, s. 65; B. Kwiatkowski, op. cit., s. 437-465; F. Daumas, op. cit., s. 131; K. A. Kitchen, op. cit., s. 15-29; T. Schneider, *Leksykon Faraonów*, Warszawa 2001, s. 261-267; O. Neubert, *Z kraju Faraonów*, Warszawa 1959, s. 326-338; B. Orłowski, op. cit., s. 69, 147; A. Siliotti, *Egipt – Dolina Królów*, Warszawa 1997, s. 116-117; M. Krzywda-Pogorzelski, op. cit., s. 42; A. Dembska, op. cit., s. 167; G. Rachet, op. cit., s. 295.

⁴⁴ J. Lipińska, M. Marciniak, op. cit., s. 184-185.